

مورخان اسلام

ابوحنیفه احمد بن داود دینوری

۶

ابوحنیفه در اوائل عصر سوم هجری در قصبه دینور^۱ از عراق عجم بدنیا آمد. در تاریخ و علوم ریاضی و طبیعی مقام ارجمندی احراز و در نوشتن تاریخ عمومی نیز کسب اهمیت کرد. نزد ابن سکیت^۲ ادیب نامدار و لغوی بیهمال عصر سوم هجری شاگردی نمود.

۱- دینور کهنه شهری بوده در بیست فرسخی همدان که اکنون خرابه آن باقیست
۲- لغوی بزرگ و ادیب گرانمایه ابن سکیت در میان ندمای متوکل خلیفه عباسی جاداشت و تعلیم و تربیت دو پسر خلیفه معتز و موید بدست او سپرده بود لیکن احساسات خلیفه و ابن سکیت در بک مداری سیر نمیکرد. ابن سکیت شیعه متعصبی بود از دوستان آتشناک مولای متقیان ولی متوکل بغضاندان علویان کینه میورزید و کینه درونی را تا در چه عداوت و خصومت بالا میبرد حال چنان بود که اگر در جایی سخنی از اولاد علی بیان میامد دیدگان یکی اشکیار میشد ولی از چشمه چشمان دیگری نظره‌های آتشین جستن میکرد. متوکل خلافت را هرگز حق اولاد علی نمیدانست بل ملک طلق خاندان عباسی میشمرد. شعرای برجسته ای چون « مروان بن ابی الجنوب » غرق احسان و صله‌ی متوکل بودند حتی از اثرین مرفد مظهر حسین بن علی بسیار خشناک بود و قبر امام را با خاک یکسان ساخته بر روی آن نبات کاشته بود تعدی و ستم بیحد متوکل ابن سکیت را نیز مانند علویان متأثر میداشت و سبب گردید که تأثرات خود را بزبان شعر بیان کند. این پیشامدها سرانجام میانه ابن سکیت و متوکل را بهم زده سبب بدبختی شاعر بیچاره گردید. تا روزی متوکل ابن سکیت مدرس فرزندان خود را مخاطب داشته برسد « این دو فرزند من نزد تو محبوب ترند یا حسن و حسین » چنین مقایسه ای برای ابن سکیت که از بغض متوکل در باره اولاد علی رنجیده خاطر بود گران آمد و جواب داد : « حسن و حسین کجا من تو و دو پسر را با قنبر مملوک علی همسنگ نمیدانم » متوکل از این پاسخ بینهایت بهم برآمد و زبان ابن سکیت را بر کند و شاعر ستم دیده را هلاک کرد ۲۴۳ هجری .

جیران دخت محمد علی تجربشی را که دوشیزه روستائی بسیار زیبای ۱۶ ساله بود ناصرالدین شاه روزی بشکار میرفت در سر راه خود دید و دلباخته وی شد . ولی روز گارزندگانی این لعبت شنگول که دل شاه جوان ایران را تسخیر کرد بسان عمر گل کوتاه بود . جیران پس از مرگ ملک قاسم میرزا پسر خرد سالش که از کودکی بولیعه‌دی نامزد شد ، در گذشت در حالی که بیش از سی سال نداشت .

شاهزاده فاضل معتمد الدوله عبدالعلی میرزای قاجار ، چکامه ای در مرثیه و تاریخ گذشته شدن محمود خان ملک الشعراء گفته که مطلعش این است :

دربغ و درد که شد و از گونه کار هنر سیاه گشت و تبه گشت روزگار هنر

دیوان اشعار گزیده محمودخان زیر چاپ وشایان استفاده است .

علمای علوم طبیعی ابوحنیفه را در ردیف علمای بزرگ گیاه‌شناسی آورده‌اند: ابوالفداء اورابنت صاحب کتاب النبات ذکر میکند. گیاه‌شناس بزرگ دیگر اسلامی یعنی ابن بیطار از اثر دینوری استفاده و اقتباس بسیار کرده است. نظر بر وایت ابن بیطار این مورخ گیاه‌شناس دو گیاه مجهول را شناسانیده و از اوصاف و خواص آنها در کتاب النبات شرح و تفصیل کافی داده است. دینوری در علوم ریاضی نیز دست داشت کتبی چند در موضوع حساب و جبر و مقابله و هیئت تألیف کرده است.^۱

وقایع نگاران یکصد سال پس از وفات ابوحنیفه محلی را در شهر دینور بنام رصد خانه ابوحنیفه یاد کرده‌اند. در میان مؤلفات بیشمار دینوری یک کتاب تفسیر قرآن هم یافت میشود. دینوری روز شنبه جمادی الاول سنه ۲۸۲ هجری وفات کرد

الاجتهاد الطوال - مسعودی مورخ با زبانی خوش دینوری را ستوده است و کتاب اخبار- الطوال را چکیده یک قلم شایسته اعتماد میداند. مؤلف کشف الغنون از قول مسعودی میگوید: «مورخ شهیر ابن قتیبه نیز تاریخ دینوری را اساس تاریخ خود گرفته است». دینوری در اثر مهم خود توضیح تاریخی را از روی احادیث و اخبار همت گمارده و در باره‌ی ایران قدیم پژوهشهای درست بکار آورده است.

وقایع مهمه تاریخ ایران در ضمن تاریخ خلفا تلخیص گردیده در باره اسکندر و ساسانیان و فتوحات مجاهدین عراق اطلاعات بسیار داده شده جنگ قادسیه و کشمکش میان حضرت علی و معاویه و حوادث خارجیان و حکومت اموی و ظهور مختار و سقوط امویه و فعالیت علویان در خراسان در تاریخ دینوری بتفصیل ذکر شده است مخصوصاً در حق خوارج نه تنها از نظر تاریخ سیاسی بل با اعتبار تاریخی دین اسلام معلومات کافی میتوان یافت. اخبار الطوال یک گنجینه گرانبهای تاریخی است شامل احوال فرق مختلفی خوارج و ماهیت سیاسی و تعصبات دینی و عقیده مذهبی و اجتماعی آنان و چگونگی شورشها و انقلابات خونین ادوار اموی و عباسی. در ضمن بحث از تاریخ ساسانیان مؤلف در باره ساکنین توکیو و ماوراءالنهر و ترکهای طنجارستان و سواحل بحر خزر نیز اطلاعات نیکو میآورد. تاریخ دینوری در میان اروپائیان اهمیتی بسزا دارد. مستشرق مشهور ولادیمیر گراس^۲ آنرا تصحیح کرده و متن عربی را در سنه ۱۸۸۸ میلادی در مطبعه بریل شهر لیدن بچاپ رسانیده است.

در سال ۱۹۱۲ نیز کراچاوسکی^۳ مندرجات اخبار الطوال را تحت نظر مذاقته نهاده فهرست کاملی تنظیم و چاپ کرده است. ابوحنیفه در وقایع مربوطه بتاریخ ایران آزادی قلم بیشتری نشان میدهد وقایع را با علاقه‌ی تمام ضبط و ثبت میکند. در اثر دینوری تأثیر

۱- آثار ابوحنیفه در فلکیات و ریاضیات بقراردیل است ۱- کتاب فی الجبر و المقابله ۲- کتاب فی الحساب ۳- کتاب فی الوصایا ۴- کتاب الانواء در کتاب اخیر مؤلف معلومات شرقی زمان خود را راجع بآسمان و جواهر گردآوری کرده. کتاب چلمی در کشف الظنون از وجود زیجی بنام «زیج ابی حنیفه» خبر میدهند.

۲- Kratchavsky . - 3 W . Guiraoas .

نیروی و تطبیق‌ی بخوبی ظاهر و آشکار است با وجود این در تصویر وقایع از حفظ بیطرفی که لازمه‌ی یک مورخ شایسته می‌باشد هرگز انحراف نورزیده است.

ابو محمد عبدالله بن قتیبه الدینوری و کتاب المعارف

ابن قتیبه که هم در تاریخ و حدیث و هم در زبان و ادبیات عرب مقام شایسته‌ای دارد از معاصرین «ابوحنیفه الدینوری» می‌باشد. پدرش اهل مرو بود. بهمین سبب در بعضی از مؤلفات قدیمه بنسبت امروزی هم یاد شده است اما خود او در بغداد در ۲۱۳ هجری بدنیا آمد. ابن قتیبه از مردمان مختار زمان خود بود و نزد اعظمی چون «اسحق بن راهویه» و «ابی اسحق ابراهیم بن سفیان» و «ابی حاتم السجستانی» پرورش یافت خود وی نیز بزرگانی چون پسرش احمد و «ابن درستویه فارسی» تربیت کرد. ابن قتیبه از ائمه لغت عرب می‌باشد در لغت و نحو متبحر و در تفسیر و علم قرآن نیز بهمان اندازه ممتاز بود. روزگار سکنای بغداد را بتألیف و تدریس گذرانید تراوشهای علمی خود را از روی وقوف کامل و دقت شامل بقلم آورد و با تشریح و تفسیر آنها قلوب ساهمین را مسخر و مسحور ساخت.

درین اثنا با منصب قاضیگری بشهر دینور رفت اما کار تدریس و تألیف را بالاتر از هر شغلی میدانست و درین منصب دوام نکرد. استعفا داده بیفداد مراجعت نمود ورشته تألیف و تدریس را از سر گرفت و تا روزباز پسین بدین کارشیرین شوق افزا پرداخت. وفات ابن قتیبه در ۲۷۶ هجری و ناگهانی و فجیع بوده است از قراریکه مینویسند یک روز صبح کشکک بیش از اندازه خورد و دچار سوزش درون گشت و از خود رفت و دیگر بیدار نشد. تألیفات ابن قتیبه هم فروان و هم گوناگون است. بهترین آنها عبارتست از غریب - القرآن، غریب الحدیث، عیوق الاخبار، ادب الکاتب، مشکل القرآن، مشکل الحدیث، طبقات الشعرا، التقیه، کتاب الخیل، کتاب فی دلائل النبوه، جامع النحو الکبیر، کتاب - المعارف. ابن خلکان بجز اینها نام مؤلفات دیگری را هم میبرد. آثار ابن قتیبه را پسرش «ابو جعفر احمد» که چون خود وی فاضل و همچنین فقیه بوده استساخت و تکثیر نموده است در میان آثار مذکوره آنچه در تخلید نام ابن قتیبه مؤثر بوده همان ادب الکاتب و کتاب المعارف می‌باشد که نخستین را بنام ابوالحسن عبدالله بن یحیی بن خاقان وزیر «معمد علی الله» زیب و زیبائی بخشیده است.

کتاب المعارف - مورخان بزرگی چون مسعودی و ابن جریر طبری این کتاب را ماخذ تاریخ خود قرار داده‌اند. این کتاب مانند اخبار الطوال یادگار قرن سوم هجری و از اسناد معتبره تاریخ اسلام است. ابن قتیبه شش سال زودتر از مولف اخبار الطوال در گذشت. میتوان گفت این دو کتاب محصول یکدوره از تاریخ می‌باشد معینا کسانی مدعیند کتاب اخبار الطوال زودتر بقلم آمده و ابن قتیبه در تألیف خود بدان کتاب نظر داشته و از آن استفاده نموده است باوجود چنین پندار از جهة محتویات میان این دو کتاب فرق بارزی دیده میشود. در اخبار الطوال بتاریخ ایران اهمیت بیشتری داده شده حتی در مواردی هم که از تاریخ اسلام بحث میشود باز

اوضاع ایران در قرن نوزدهم

۴

در جریان سلطنت فتحعلی شاه بعضی تحف و ہنایای دیگر نیز از انگلستان و ہندوستان آوردند کہ بین شاه و شاہزادگان و زجال درباری تقسیم شد . برای شاه قوطی طلای مینائی دارای الماس چہل و سہ قیراطی . ساعت مجلسی برسات نما . صندوقچہ ساز . ظروف چینی طلائی و بلور . چندین نمونہ از توپہای جنگی ساخت کارخانجات انگلیس . گاری و اسب . پارچہہای مختلف از قبیل ماہوت و زری و برای شاہزادہ عباس میرزا ساعت . چہل قبضہ تفنگ . طپانچہ طلا کوب . شمشیر طلا کوب . اشیاء مہندسی . دوربین . باروت صندوقی ہزار قبضہ شمشیر فرنگی . چاقوہای مختلف الشکل . اشیاء مربوط بشکار . یک چرخ الماس و برای میرزا شفیع چندہ طاقتہ شال ترمہ و چندین توپ مہمل . ماہوت . اطلس و زری . چیت . قلمکار . بلور و چینی . ساعت . عینک . چند قوطی تریا کدان . میزان الجرارہ و برای میرزا عبدالوہابخان معتمد الدولہ شال و انواع پارچہہای فرنگی . چندین ساعت مجلسی بغلی بلور . چینی چاقو . مقرنس . یک انگشتری الماس .

در بہار ۱۸۱۴ مطابق با ۱۲۲۹ ہجری قمری بر اثر اغتشاشات داخلی و خودسری خوانین خراسان و بعضی از سران تراکمہ کہ غالباً بواسطہ خودداری از پرداخت مالیات و خراج بودہ است فتحعلی شاہ متوجہ سرزمین خراسان گشتہ لشکری مہمیز بہ توپخانہ روانہ اراضی بسطام و چمن کالپوش کرد . در فیروز کوبہ خیر طغیان محمد زمان خان عزالدین لورا کہ

قسمتی بوقایع ایران تعلق میگیرد لیکن کتاب المعارف با تاریخ عرب کار دارد . کتاب المعارف از حیث ترتیب و تنسیق از اخبار الطوال بہتر و جامع تفصیلاتی است دایر بانساب و تشکیلات عرب قبل از اسلام و حکومت ین و مشارف شام و عراق . صفحات تاریخی دایر بتاریخ ایران قبل از اسلام در این کتاب بسیار کم است . کتاب المعارف از نظر حیات جلیلہ پیغمبری و واقعات جاریہ تا اواسط عصر سوم ہجری نیز بہادار است و نیزہ با اطلاعاتی کہ در بارہ تابعین و مجتہدین و اصحاب حدیث و اصحاب قرائت و لسانیون و شعرا و علما میدہد . تمدن اسلامی را روشن مینماید و وضع اجتماعی قرن اول و دوم ہجری را نمایان میسازد . دایر بادیان اعراب جاہلیت و وضع سیاسی آنان و تشکیلات قبایل و بطون و محاربات تاریخی اخبار بسیاری فراز آورده است لاجرم تاریخ عرب پیش از اسلام را بطور کافی روشن میکند . کتاب المعارف در مصر چاپ و منتشر شدہ است .